

Carl Hårleman

Frihetstidens förnyare och formskapare

Text: Rebecka Millhagen Adelswärd, fil.dr, ledamot i direktionen med ansvar för kultur och vetenskap.

CARL HÅRLEMAN (1700–1753) var frihetstidens mest betydande arkitekt och kom att utöva ett avgörande inflytande på formandet av det svenska 1700-talets byggnads- och inredningstradition. Som den franska rokokons främste uttolkare i Sverige förmedlade Hårleman de utländska influenserna men anpassade dem efter inhemska förhållanden. Detta har gjort honom till en förebild för senare generationer arkitekter som har uppskattat den hårlemanska arkitekturen för dess harmoniska proportioner, rationella enkelhet, styrka och konsekvens.

Hårlemans produktion uppvisar en imponerande rikedom och bredd – såväl herrgårdar och slott, trädgårdsanläggningar, kyrkobyggnader och konsthantverk som landshövdingeresidens, militära boställen, befästningsverk och fyrbyggnader återfinns där. En central uppgift för Carl Hårleman som hovintendent och senare överintendent var även att svara för slutförandet av Nicodemus Tessin d.y:s slottsprojekt och 1730- och 1740-talens omfattande inredningsarbeten på Stockholms slott. Hårleman valde att modernisera den tessinska barocken och anpassa den karolinska arkitekturen till det tidiga 1700-talets régence och rokokoko.

Laverad sektionsritning av Carl Hårleman till omgestaltningen av Riddarhusets trapphus 1741.

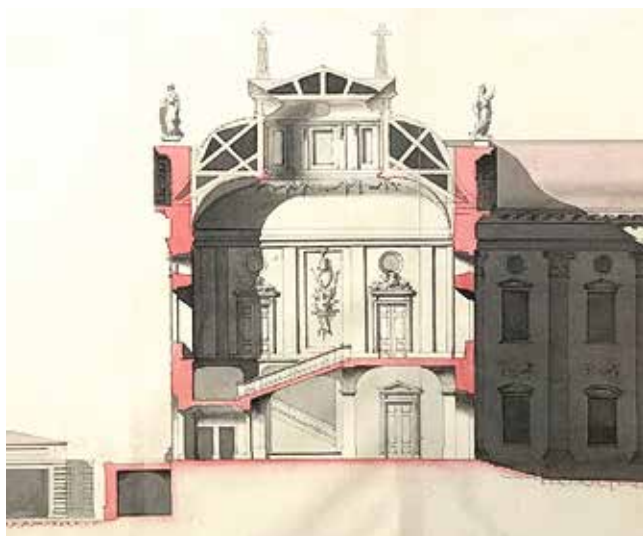

Foto: Riksarkivet.

Genom sina många studie- och ämbetsresor var Carl Hårleman skolad i klassicismen och väl förtrogen med den europeiska stilutvecklingen på inredningskonstens område. Den första stora utrikesresan gick till Paris och Rom 1721–1727 där han fick undervisning av ledande arkitekter och även bedrev självständiga studier under en följd av år. Under 1730- och 1740-talen kom Hårleman att göra resor till främst Paris där han fick möjlighet att ytterligare fördjupa sig i den aktuella utvecklingen på rumskonstens område.

Även i Riddarhuset har Carl Hårleman lämnat bestående avtryck. Det är främst den övre trapphallens pilasterarkitektur som bär prägel av hans karakteristiska återhållsamma klassicism. Detta centrala rum utgjorde en betydelsefull del i det uppdrag att fullborda palatsets inre som Hårleman tog sig an på 1740-talet och som slutfördes först 1753, det år arkitekten avled. En huvuduppgift var även att svara för utformningen och uppförandet av de båda flyglarna mot söder som var en del av det ursprungliga de la Valléeska riddarhusprojektet, men som senare övergavs på 1760-talet. Hårlemans projekt skulle dock komma att forma Riddarhuspalatsets slutförande även efter det att upphovsmannen själv var borta.

AV HÅRLEMANS STORA laverade sektionsritning utförd 1741 framgår att omvandlingen av den övre trapphallen, som stod ofullbordad sedan byggnadstiden, inte fick den omfattning som ursprungligen var tänkt. Väggfältens lisener och kolossalpilastrar förverkligades medan de cirkulära öppningarna över fönstren och de fyra dörrpartierna samt de stora trofégrupperna aldrig kom till utförande. I likhet med Västra trapphuset och Södra valvet på Stockholms slott, som Carl Hårleman var intensivt sysselsatt med vid denna tid, erhöll den övre trapphallen en genomgående marmorering som gav rummet en högtidlig och samtidigt harmonisk helhetsverkan. Denna för 1700-talet typiska måleriteknik utfördes i regel i ljusgrå, gråvita och gula kulörer på glättad stuck och gipsputs och användes ofta i centrala entré- och ceremonirum som trapphus. Dessa rum var avsedda att göra starkt intryck på besökare och fick en påkostad utformning som också kunde ge illusion av

Martin van Meytens porträtt av Carl Hårleman från 1730 visar arkitekten mot bakgrund av berömda antika romerska byggnader.

utomhusarkitektur då de i antikens efterföljd ofta försågs med skenperspektiviska väggdekorationer eller marmorerings som imiterade och inspirerades av marmor och annan sten. Spår av den ursprungliga marmorade gipsputsen har återfunnits på en pilaster i övre trapphallen.

Till övre trapphallens prakt bidrar även de stora lyktgrupperna som har sin motsvarighet i Västra trapphuset på Stockholms slott, inspirerade av förlagor i slottet Belvedere i Wien som Hårleman besökte på sin stora utrikesresa på 1720-talet. Riddarhusets lyktor burna av putti är utförda i förtent bleckplåt och målade gips och föregick de lyktgrupper som senare göts i brons och sattes upp i Västra trapphuset först i mitten av 1760-talet.

ATT VALET FÖLL PÅ Carl Hårleman att fullborda Riddarhuspalatset berodde inte enbart på hans position som tidens ledande arkitekt och roll som framstående ämbets-

man. Hårleman hade också säte och stämman på Riddarhuset då fadern Johan Hårleman, intendent för de kungliga trädgårdarna, hade adlats 1698. Som inflytelserik hattpolitiker kom Carl Hårleman att medverka vid ett stort antal av frihetstidens riksdagar. Där yttrade han sig inom sitt expertisområde arkitektur och stadsbyggnad, men av riksdagsprotokollen framgår att det även kunde gälla ärenden inom ordensväsende, ekonomi och manufakturverksamhet. Hårleman valdes ett flertal gånger in i det mäktiga Sekreta utskottet och utsågs 1747 till riddarhusdirektör, samma år som han upphöjdes till friherre.

EN MÅTTFULL ELEGANS och smakfull prakt efter franska förlagor satte sin prägel på inredningarna i Stockholms slott. I frihetstidens anda kom de också att tjänstgöra som en utbildningsplats för att främja utvecklingen av konsten och hantverksskickligheten i Sverige. Inkallade

franska konstnärer och ornamentsbildhuggare fick i uppdrag att praktiskt och konstnärligt förverkliga Hårlemans ritningar och även utbilda svenska elever. Kongl. Ritareakademien som bildades 1735 och var embryot till Konstakademien hade Hårleman som primus motor och 1742 blev han även invald i den nygrundade Kongl. Vetenskapsakademien där han kom att intressera sig för allehanda byggnadstekniska frågor och verka för förnyelse och utveckling på en rad områden.

En av Carl Hårlemans viktigaste innovationer inom det byggnadstekniska området var en svensk variant av det franska brutna taket, à la Mansard, som fick en mer horisontell verkan med sitt flackare nedre takfall. Mansardtakets form kom att bli typisk för den svenska herrgården, en hustyp och byggnadstradition som Hårleman har format mer än någon annan 1700-talsarkitekt. I de olika herrgårdsbyggnader som han utformade för privata uppdragsgivare återkommer de franska idealen i planlösningar, snickerikultur och fast inredning men anpassade till svenska förhållanden. Återkommande motiv är en huvudbyggnad i två våningar med brutet tak och enkel plan med en symmetrisk gruppering av rummen i bottenvåningen kring en stor oval sal i husets mitt. Den putsade fasaden är dekorerad med mittfronton, enkel rustik och lisener samt ofta hållen i en gul färgton. Till herrgårdsanläggningens horisontella verkan bidrar de ofta låga fristående flyglarna med valmade tak. De kungliga slotten Svartsjö och Fredrikshov visade prov på denna herrgårdstyp liksom det Grilliska Svindersvik. Andra varianter av grundtypen är Fågelvik, Granhammar och Sätuna liksom de mer slottsliknande anläggningarna Åkerö och Övedskloster. I de militära boställena som Carl Hårleman utförde mönsterritningar till fick byggnadstypen i enklare tappning sin stora spridning över hela landet.

I LIKHET MED ANDRA kungliga arkitekter och som den främste bland arkitektur- och byggnadssakkunniga i landet verkade Carl Hårleman också som ämbetsman med ansvar för Kronans civila byggnader. Som överintendent var han därmed organisatör av hela det offentliga byggnadsväsendet och fick åta sig en mängd olika byggnadsuppdrag. Det gällde inte enbart nybyggnader utan även olika ombyggnads- och iståndsättningsprojekt som innebar återuppbyggnad och moderniseringar av historiska byggnader. Hårleman hanterade dessa uppdrag med stor omsorg och omdömesgillt vare sig det handlade om gamla Vasaslott som Uppsala och Västerås eller domkyrkorna i Uppsala och Lund.

CARL HÅRLEMANS BRILJANS som arkitekt och rums- skapare, hans mångsidighet och konstnärlighet förenat med hans byggnadstekniska expertis och organisatoriska förmåga bidrog till den stora uppskattning han rönt redan under sin egen livstid.

I sitt minnestal över Hårleman som Carl Gustaf Tessin höll i Kongl. Vetenskapsakademien 1753 betonade han just arkitektens begåvning vad gällde att förena det bästa hos olika förebilder i skapandet av den svenska arkitekturen, som anpassades till »Fäderneslandets belägenhet, klimat, förmögenhet och hushållning«. Välkända är också Carl von Linnés sorgsna formuleringar i ett brev i samband med Hårlemans för tidiga bortgång:

[...] det var en obotelig skada, i vår tid ej att hjälpas; han ville väl [...] han stödde reelle vetenskaper; då andra ej vågade [...] förstodo, begrepo, då var han karl [...] Gud hjälpe oss; vem skall nu vara Hårleman? ■

För vidare läsning om Carl Hårleman rekommenderas:

Åke Stavenow, *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria*. Akademisk avhandling, Uppsala universitet, 1927.

Magnus Olausson & Rebecka Millhagen (red.), *Carl Hårleman. Människan och verket*. Byggförlaget, 2000.

Framskrapade färgskikt på en pilaster i Ridarhusets övre trapphall visar bevarad gipsputs och fragment av 1700-talets grundmålning och marmorering (0-2).

Huset och historien styr arbetet

Intervju med dekorationsmålare Daniel Nyholm

DANIEL NYHOLM från Linoljemålarna i Sigtuna är ansvarig för att förverkliga visionerna om den hårlemanska marmorade interiören i Riddarhusets trapphall.

Vad tycker du är mest intressant i ditt yrke?

– Det är att få vara en av de där små kuggarna i den kontinuitet som bevarar vårt fysiska kulturarv. De äldsta byggnader jag arbetat i är från medeltiden. Det är både fantastiskt och svindlande. Det gäller att bevara så mycket som möjligt med så lite förvanskning som möjligt. Allt vi gör blir mer eller mindre en påverkan på historien. Ofta har en hel del förändringar skett tidigare, något man också måste ta hänsyn till. Det är ju trots allt det som är historien.

Finns det något motto som du förhåller dig till i arbetet?

– Jag skulle nog säga att »det är alltid huset och historien som styr arbetet.« Man måste vara följsam inför vad man stöter på under en renovering och anpassa material och metoder efter det. I ett gammalt hus måste du anpassa dig efter byggnaden – eller riskera att förvanska eller förstöra den. Ödmjukhet är nog den främsta dygden i det här yrket.

Är det något särskilt intressant med uppdraget på Riddarhuset som du vill nämna?

– Framför allt det faktum att Riddarhuset inte är byggnadsminne utan bara k-märkt i detaljplanen för Gamla stan. Men vi behandlar palatset som om det vore ett byggnadsminne. Det är också något som riddarhusdirektionen har varit

väldigt medvetna om och tydliga med. Och just därför är vi nog ännu noggrannare med att allt ska bli rätt. För vi kan ju inte skylla på någon annan om det blir fel.

Vilka kvaliteter har marmorering framför äkta stenmaterial?

– Ekonomi, kort summerat. Tekniskt sett är förstas äkta sten eller stenmaterial det bästa. Men det var och är än i dag både dyrt och krångligt att klä väggar med äkta sten. Vad gäller Riddarhusets trapphus kom idealet från Frankrike med dess ofta stenklädda interiörer. Det var också där Hårleman hämtade den nya stilen, rokokon. I det fattiga Sverige hade vi ont om både franska stenar och franska stenhuggare så alternativet blev att imitera.

Hur går du till väga i ditt arbete med att återskapa stora marmorade ytor?

– Det finns vissa riktlinjer att förhålla sig till i historiska miljöer. Bedömningen sker utifrån tre kriterier – det estetiska värdet, det kulturhistoriska värdet samt funktionen. Beroende på vad

som är viktigast anpassar jag mitt arbetssätt därefter. Av naturliga skäl är det kulturhistoriska värdet väldigt högt i en miljö som Riddarhuspalatset, då är det viktigaste att i så liten grad som möjligt tillföra eller förvanska något. I sådana fall börjar jag, ofta i samarbete med konservator och arkitekt, att analysera vilka material och metoder som använts och sedan lär jag mig att göra det på samma sätt.

Vilka olika slags underlag har man använt historiskt för att förbereda för dekorationsmåleri?

– Fram till och med 1700-talet arbetade man mestadels direkt på befintliga ytor – trä, puts eller sten och det var mestadels olika varianter av kritbaserade limfärger som användes. Det här håller oftast bättre än senare måleri eftersom det resulterar i färre målningsskikt. Under 1800-talet gjorde oljefärg och spackel sitt intåg. Mycket av 1800-talets måleri vittrar dock sönder på grund av spackel och visade sig således betydligt mindre tåligt. ■

Daniel Nyholm har varit verksam som dekorationsmålare i drygt 25 år och har stor erfarenhet av arbete i historiska miljöer, bland annat Drottningholms slott, Uppsala slott, Uppsala universitet och Gustavianum. Foto: Privat.